

ՆՈՐ ԵՎ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԼԻԼԻԹ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՔՋՄՍԱՌԻ ՀԱՅ ԿԱԹՈՒԿ ՎԱՆՔԻ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՄԸ

16-18-րդ դդ. համարվում են ծաղկման շրջան Հալեպի՝ հայ համայնքի համար: Իր մեծաքանակ առևտրական տներով, Հալեպը կարևոր առևտրային կենտրոն էր Եվրոպայի և Ասիայի միջև¹: Հայտնի հայ ճանապարհորդ Սիմեոն Լեհացին այսպես է նկարագրում այն. «Քաղաքը հոյակապ առևտրական կենտրոն է... նրանում կային 365 խաներ, մեծ թվով խանութներ և կրպակներ: Բաղնիքները հիասքանչ են»²:

1535 թ. ֆրանս-օսմանյան համաձայնագիրը, ինչպես նաև դրան հետևած Օսմանյան Կայսերության և Եվրոպական մի շարք երկրների միջև ստորագրված համաձայնագրերը /որոնք հետագայում դարձան Կապիտուլյացիոն համակարգի հիմքը/³ ուղի հարթեցին 1670 թ.-ից Հալեպ Լատին միսիոներների հաստատման համար: Միսիոներները գործում էին Ֆրանսիայի հյուպատոս Ֆրանսուա Պիկետի հովանավորության ներքո⁴:

Հալեպի բարգավաճ հայ համայնքի հարուստ մշակութային կյանքը հիմնականում կենտրոնացած էր Սուրբ քառասուն մանկանց /կառուցված 1509 թ./ և Սուրբ Աստվածածին /վերանորոգվել է 1535 թ./ եկեղեցիների շուրջ: Հայ առևտրականներն ընդհանրապես հատուկ ուշադրություն էին դարձնում համայնքի մշակութային կյանքին, ինչպես

¹ Тукадзе М., Левантинская торговля и города Сирии в XVI-XVIII вв., История и экономика арабских стран, Москва, 1977, с. 132; Sanjian A., The Armenian Communities in Syria under Ottoman Domination, Harvard, 1965, p. 49.

² Սիմեոն դպիր Լեհացի, Ուղեգրություն տարեգրություն եի Յիշատակարանի, հրատ. Հ. Ներսես Վ., Ալիսենան, Վիեննա, 1936, էջ 317-324; Ներսես Վ., Ալիսենան, Հայ կյանքը Հալեպի մեջ, Հանդես ամսօրյա, 3-4, մարտ-հունիս, 1933, Հալեպ, էջ 307-308:

³ Թուփուզյան Հ., Սիրիայի և Լիբանանի հայկական գաղթօջախների պատմություն, Երևան, 1986, էջ 33:

⁴ Jeranian P., Catholic Armenian-Maronite Relations in Mount Lebanon /1720-1840/, Հայկազյան հայագիտական հանդես, հ. ԻԶ, Բեյրութ, 2006, էջ 41:

նաև վերոնշյալ եկեղեցիներին: Ավելին, ելնելով իրենց քրիստոնեական եղբայրական զգացմունքներից, նրանք նաև աջակցում էին Սուրբ Իլիաս մարոնիական եկեղեցուն, որը գտնվում էր Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու հարևանությամբ⁵: 15-րդ դարի վերջին Ռաիս Իսսան, որը հայ համայնքի մեծահարուստներից էր, ընդլայնեց Սուրբ Քառասուն մանկանց, ինչպես նաև օգնեց վերակառուցել մարոնիական Սուրբ Իլիաս եկեղեցիները⁶:

17-րդ դարում Հալեպում մարոնի համայնքը զգալի գործունեություն էր ծավալում՝ հայերի շրջանում կաթոլիկություն տարածելու ուղղությամբ: Կաթոլիկ քարոզիչները, որոնք վայելում էին հյուպատոսների՝ աջակցությունը, հայերին գրավում էին՝ նրանց խոստանալով աջակցություն իրենց հետագա առևտրային գործունեության ուղիղտում⁷: Այս հանգամանքն առաջացնում էր Հայ առաքելական եկեղեցու և օսմանյան կառավարության դժգոհությունը: Օսմանյան կառավարությունը Հայ առաքելական պատրիարքին դեռևս 16-րդ դարի սկզբին ճանաչել էր հայկական միլլեթի ղեկավար⁸:

1776 թ. Հալեպում հայ կաթոլիկների թիվը 4. 000 էր, 1794 թ.՝ 5.000⁹, իսկ 1827 թ.՝ 3.000¹⁰: Կաթոլիկ հայերի թվաքանակի անկումը պայմանավորված էր նրանց այլ երկրներ արտագաղթով՝ հատկապես Լիբանան, որտեղ վերջիններիս համար Քիսրվանի շրջանում ստեղծվել էին հարմարավետ պայմաններ՝ իրենց կրոնական ուսմունքը քարոզելու համար: Հայ կաթոլիկները 18-րդ դարում Հալեպում և Կ. Պոլսում հետապնդումների էին ենթարկվում առաքելական պատրիարքության և Օսմանյան կառավարության կողմից: Այդ հետապնդումների հիմնական պատճառը նրանց հարաբերություններն էին միսիոներների հետ, որոնց նպատակն էր «դավանափոխ անել առաքելականներին»¹¹:

⁵ Rabbath A., Documents Inédits Pour Servir à l'Histoire du Christianisme en Orient, Paris, 1905, p. 388.

⁶ Արտալազդ Արքեպիսկոպոս Սիւրմեան, Պատմութիւն Հալեպի Հայոց. Հալեպ, հ. Բ, Բեյրութ, 1946, էջ 33:

⁷ Նույն տեղում, էջ 518:

⁸ Гасратян М., Орешкова С., Петросян Ю., Очерки истории Турции, Москва, 1983, с. 50.

⁹ Նույն տեղում, էջ 15:

¹⁰ Terzian M., Le Patriarcat de Cilicie et les Arméniens Catholiques, Beyrouth, 1955, p. 25.

¹¹ Raphael P., Le Role des Maronites dans le Retour des Eglises Orientales, Beyrouth, 1935, p. 7.

1735-36 թթ. Օսմանյան Կայսրությունում հայ կաթոլիկների նկատմամբ հետապնդումները վերսկսվեցին: Ֆրանսիան փորձում էր հանդես գալ կաթոլիկների պաշտպանությամբ, ինչն ընկալվում էր որպես կայսրության ներքին գործերին միջամտելու փորձ: Ցանկացած լարվածություն ֆրանս-օսմանյան հարաբերություններում օգտագործում էր հայ առաքելական պատրիարքությունը՝ նպաստելով կաթոլիկների նկատմամբ հետապնդումների ուժեղացմանը կայսրությունում: 1828 թ. Սուլթանը ֆերման հրապարակեց՝ թույլ տալով հետապնդումներ իրականացնել կաթոլիկների նկատմամբ¹²: Մեծ թվով կաթոլիկներ բանտարկվեցին և աքսորվեցին, զգալի մասն էլ ապաստան գտավ Լիբանանում:

Հայ կաթոլիկների վիճակը Հալեպում անկայուն էր և ոչ ապահով: Եվրոպական դեսպանների՝ մասնավորապես Ֆրանսիայի, աջակցությունը ոչ միշտ էր արդյունավետ¹³: Հայ կաթոլիկները հասկանում էին, որ նման պայմաններում նրանք չէին կարող կազմակերպվել որպես առանձին համայնք: Եվ բնական է, որ նրանց ուշադրությունը սևեռվեց Լիբանանի վրա, որտեղ մարոնիների շրջանում ստեղծվել էին բարենպաստ պայմաններ բնակություն հաստատելու համար¹⁴:

17-րդ դարի վերջին և 18-րդ դարում Հալեպից հայերը սկսեցին հաստատվել Լեռնային Լիբանանի մարոնիական վանքերում: 1701 թ. մարոնի պատրիարք Դուվային Հալեպում քարոզիչ Աբդալլահ Քարալիին /1672-1742 թթ./ նշանակեց Լիբանանում Մար Էլիշա վանքի գլխավոր տնօրեն¹⁵: Այն գտնվում էր Բիշարե գյուղից հյուսիս՝ Քադիշա գետի հովտում, որը սկիզբ է առնում մայրիների շրջանից և հոսում է դեպի Միջերկրական¹⁶:

Տարբեր էթնիկ պատկանելության զգալի թվով երիտասարդներ՝ հույներ, ասորիներ, հայեր և հրեաներ հաստատվեցին վանքում, որտեղ նրանք հավասար պարտականություններ և հնարավորություններ

¹² Tekeyan V., Le Patriarcat Arménien Catholique de Cilicie au Temps de Gregoire Pierre VI (1812-1840), Beyrouth, 1954, p. 140.

¹³ Charle-Roux, France et Chrétiens d'Orient, Paris, 1939, p. 301.

¹⁴ Jeranian P., Catholic Armenian-Maronite Relations ..., p. 48.

¹⁵ Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս Օրմանեան, Ազգապատում. Հայ ուղղափառ եկեղեցւոյ անցքերը սկզբէն մինչեւ մեր օրերը յարակից ազգային պարագաներով պատմութեամբ, հ. Բ, Մայր աթոռ Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 3145:

¹⁶ Jeranian P., Catholic Armenian-Maronite Relations ..., p. 48.

ունեին: 1707 թ. Լիվայգեում հիմնադրված Անտոնյանների վանքի փաստաթղթերը փաստում են, որ մարոնիական վանքերում հաստատվող հայ երիտասարդների թիվը ժամանակի ընթացքում աճում էր: Նրանցում հաստատված հայ վանականներից շատերն աչքի էին ընկնում իրենց մտավոր կարողություններով: Նրանցից շատերը հետագայում մեկնում էին Հռոմ՝ բարձրագույն կրթություն ստանալով Պրոպագանդայի վարժարանում¹⁷:

Վերոնշյալ հայերից մի քանիսը կարևոր վարչական պաշտոններ էին զբաղեցնում Անտոնյան միաբանությունում: 1707 թ. Լիվայգեում Անտոնյան միաբանությունը բացեց դպրոց, որի տնօրեն նշանակվեց հայազգի Յակոբ Հարութինը¹⁸:

Հայ վանականներից մարոնիական վանքերում կարևոր պաշտոններ է զբաղեցրել նաև Բուտրոս Սաաթին, ով մարոնի Անտոնյան միաբանության կառավարիչն էր, ինչպես նաև Լիվայգեի վանքի կենտրոնական գրադարանի ղեկավարը: Այստեղ պահվում էին արժեքավոր փաստաթղթեր Լիբանանի պատմության և մարոնի համայնքի վերաբերյալ¹⁹:

18-րդ դարում հայ կաթոլիկների շրջանում աստիճանաբար հասունանում էր մարոնի Անտոնյան միաբանության օրինակով վանք հիմնելու գաղափարը: Հալեպցի չորս կաթոլիկ եղբայրներ՝ Հակոբ, Հովհաննես, Աբրահամ և Մինաս Հովսեփյանները /Մուրադյան/ դարձան Քիսրվանում հայ կաթոլիկ միաբանության հիմնադիրները²⁰: Վերջիններս առևտրականներ էին և լավ հարաբերություններ ունեին Հալեպում մարոնի վաճառականների հետ, որոնք ավելի ուշ դարձան հայտնի կրոնական գործիչներ՝ նրանց թվում նաև Աբդալլահ Քարալին:

Եղբայրներից ավագը՝ Աբրահամը, 1702 թ. այցելեց Լիբանան իր հին ընկերոջը՝ Քարալիին, որի հետ քննարկեց այնտեղ հայ կաթոլիկների վանք հիմնելու ծրագիրը²¹: Նշենք, որ Քարալին զգալի հեղինակություն

¹⁷ Նույն տեղում:

¹⁸ Jermanos F., Tarikh 'al-Rahbaniyya' (History of the Congregation), Manuscript Held in the Monastery of Luwayzeh, p. 24, տե՛ս Jeranian P., Catholic Armenian-Maronite Relations ..., p. 50.

¹⁹ Blaybil L., Tarikh al-Rahbaniyya al-Maruniyya (History of the Lebanese Maronite Congregation), Egypt, 1924, p. 287, տե՛ս Jeranian P., Catholic Armenian-Maronite Relations ..., p. 53.

²⁰ Mésérián J., Histoire et Institutions de l'Eglise Arménienne: Evolution Nationale et Doctrinale Spiritualité-Monachisme, Beyrouth, 1998, p. 319.

²¹ Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս Օրմանեան, Ազգապատում. Հայ ուղղափառ եկեղեցւոյ

ուներ Քիսրվանում՝ հատկապես խազին շեյխերի շրջանում, որոնք այդ շրջանի խոշոր ավատատերերից էին²²։ Նա լավագույս օգտագործեց իր կապերը՝ հայ եղբայրներին օգնելու նպատակով։

1718 թ. եղբայրները Քիսրվան գյուղում հանդիպեցին շեյխ Սախր Ալ-խազինի հետ, ով խոստացավ այդ հարցով խորհրդակցել մարոնի պատրիարք Յակուբ Աուադի և եպիսկոպոսների հետ²³։

Նույն թվականին խազին շեյխերի հետ իրենց առաջին հանդիպումից հետո, Հովսեփյան եղբայրները նամակ հղեցին Հռոմի Կլեմենտ XI պապին, որտեղ իրենց հավատարմությունը հայտնեցին կաթոլիկությանը և ընդունեցին Հռոմի պապի գերակայությունը։ Նրանք նաև հայտնեցին Լեռնային Լիբանանում վանք հիմնելու իրենց մտադրության մասին²⁴։ Հռոմի պապը հավանություն տվեց եղբայրների ձեռնարկին և երաշխավորագիր ուղարկեց մարոնի խազին շեյխերին և պատրիարքին՝ տարածք տրամադրելու նպատակով²⁵։ Այս ընթացքում Հակոբն ու Մինասը վերադարձան Հալեպ, վաճառեցին իրենց ունեցվածքը՝ վանքի կառուցման համար անհրաժեշտ ֆինանսական միջոցներ ձեռք բերելու նպատակով։ Հռոմ ուղարկած նամակը Պրոպագանդայի ժողովը քննարկեց 1719 թ. հունիսի 19-ին և հավանություն տվեց Մուրադյան եղբայրների ձեռնարկին՝ ավելացնելով դպրոց և ուսումնական կենտրոն ունենալու պայմանը։ Որոշումը կայացվեց 1720 թ. մարտի 8-ին և այն փոխանցվեց մարոնի պատրիարքին²⁶։

Մինչ այդ Հալեպում Հակոբին քահանա ձեռնադրեց հայ կաթոլիկ եպիսկոպոս Աբրահամ Արծիվյանը²⁷։ Իր գործերն ավարտելուց հետո Հակոբը ևս վերադարձավ Լիբանան։

1721 թ. հուլիսին եղբայրներին ընդունեց մարոնի պատրիարքը և հայտնեց, որ դեռևս մարտին խազին շեյխերը ստորագրել էին Քրեյմում իրենց տարածքներից հայ եղբայրներին հողակտոր տրամադրելու

անցքերը..., հ. Բ, էջ 3145:

²² Raphael P., Le Role des Maronites dans le Retour..., p. 24.

²³ Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս Օրմանեան, Ազգապատում. Հայ ուղղափառ եկեղեցւոյ անցքերը..., հ. Բ, էջ 3201:

²⁴ Mésérian J., Histoire et Institutions de l'Eglise Arménienne ..., p. 319.

²⁵ Սրաբեան Ի., Հայ Ամուսնեան միաբանութեան հիմնադրումը, Հանդէս ամսօրեայ, IX, սեպտեմբեր, XVI, 1902, էջ 289:

²⁶ Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս Օրմանեան, Ազգապատում. Հայ ուղղափառ եկեղեցւոյ անցքերը..., հ. Բ, էջ 3280:

²⁷ Նույն տեղում:

փաստաթուղթը²⁸։ Նրանում նշվում էր, որ այն երբևէ չէր կարող վաճառվել և պետք է օգտագործվեր միայն վանք կառուցելու նպատակով։ Տարածքի համար Խազին շեյխերին վճարվելու էր միրի հարկատեսակը²⁹։

1721 թ. հուլիսի վերջին մարոնիների պատրիարք Յակուբ Աուադը հրապարակեց ուղերձ, որում նա Քիսրվանի բնակչությանը կոչ արեց հայերին վերաբերվել որպես եղբայրների, հարգել նրանց և աջակցել հնարավոր միջոցներով³⁰։ Կաթոլիկ հայերը համարվեցին Քիսրվանի լիիրավ բնակիչներ։

Նույն թվականին Հովսեփյան եղբայրները Քրեյմում՝ Ղոստա գյուղի մոտ հիմնեցին Սուրբ Անտոնի վանքը և Սուրբ Փրկիչ եկեղեցին³¹։

Լեռնային Լիբանանի հայ կաթոլիկ համայնքի կազմավորման գործում զգալի ներդրում ունեցավ Աբրահամ Արծիվյանը /1679-1749 թթ./։ 1710 թ. նա եպիսկոպոս ձեռնադրվեց Հալեպում։ Դեռևս Մելքոն Թասպասյանի մոտ ուսանելու տարիներին Աբրահամը գործնական գաղափարներ էր մշակում առանձին հայ կաթոլիկ համայնք ստեղծելու և նրանում իր դիրքերն ամրապնդելու ուղղությամբ³²։ Արծիվյանն իր ակտիվ գործունեության արդյունքում երեք անգամ բանտարկվեց՝ 1712 թ., 1715 թ. և 1720 թ.³³։ 1720 թ. սեպտեմբերի 2-ին Երուսաղեմի Գրիգոր Շղթայակիր պատրիարքի, ինչպես նաև Կ.Պոլսի հայ առաքելական պատրիարք Կոլոտի առաջարկով Արծիվյանն օսմանյան կառավարության կողմից արտաքսվեց Արվադ կղզի³⁴։

Երկու տարի այնտեղ անցկացնելուց հետո Տրիպոլիում ֆրանսիական փոխյուպատոս մարոնի Անտուն Տուրբայի միջնորդությամբ 1722 թ. նա տեղափոխվեց Քրեյմ և հաստատվեց հայ վանականների շրջանում³⁵։

²⁸ Archives of the Armenian Antonine Monks, Box № 43, տե՛ս Jeranian P., Catholic Armenian-Maronite Relations ..., p. 58.

²⁹ Նույն տեղում, էջ 59։

³⁰ Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս Օրմանեան, Ազգապատում. Հայ ուղղափառ եկեղեցւոյ անցքերը..., հ. Բ, էջ 3280-3281։

³¹ Նույն տեղում։

³² Բազմավեպ հանդիսարան, Յունուար, թիւ 1, Վենետիկ, Սուրբ Ղազար, 1903, էջ 506։ Թերզեան Մ., Խոստովանողի մը նամականին, Պեյրուք, 1958, էջ 20-21։

³³ Athanassian Kh., Abraham-Pierre Ier Ardzivian Catholikos, Beyrouth, 1959, pp. 56-57.

³⁴ Նույն տեղում, էջ 77։

³⁵ Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս Օրմանեան, Ազգապատում. Հայ ուղղափառ եկեղեցւոյ անցքերը..., հ. Բ, էջ 3281։

Այստեղ Արծիվյանն աստիճանաբար ծեռք բերեց ազդեցիկ դիրքեր: Լիբանանում հաստատված հայկական վանքն ապաստան դարձավ բոլոր այն եկեղեցականների համար, որոնք հարուստ էին կաթոլիկությանը և խնդիրներ ունեին Հայոց պատրիարքության հետ:

Մարոնի պատրիարք Յուսուֆ Ալ-Խազին /1733-1742 թթ./ հատուկ վերաբերմունք էր տածում Արծիվյանի և Քրեյմի հայ վանականների նկատմամբ: Նա 1733 թ. հրապարակեց պաշտոնական նամակ, որով վերջիններին թույլ տվեց եկեղեցական արարողություններ կատարել Քիսրվանի մարոնիական եկեղեցիներում՝ նշելով, որ մարոնիներն ու հայերը եղբայրներ են³⁶:

1735 թ. սեպտեմբերի 14-ին շեյխ Ջումբլաթ Ալ-Խազինը Քրեյմի հայ վանականներին նվիրաբերեց Դբայում Մար Ջիրջիս վանքն՝ իր այգիներով և հողատարածքներով³⁷:

1739 թ., երբ Հալեպում թուլացան կաթոլիկների դեմ հետապնդումները, Արծիվյանը վերադարձավ իր թեմ: Այնտեղ նա երեք հայ կաթոլիկ եպիսկոպոս ծեռնադրեց, որոնք էլ իրենց հերթին նրան ընտրեցին պատրիարք: 1740 թ. նոյեմբերի 26-ին Արծիվյանը կատարեց իր կաթողիկոս օծման արարողությունը³⁸: Մարոնի կրոնական վերնախավն Արծիվյանի խնդրանքով 1741 թ. սեպտեմբերի 10-ին երաշխավորագիր հղեց Բենեսիկտոս 14-րդ պապին՝ խնդրելով արագացնել Արծիվյանի հաստատման գործընթացը³⁹: Պապական կոնդակն Աբրահամ Պետրոս Ա Արծիվյանը՝ որպես Կիլիկիայի հայ կաթոլիկների պատրիարք, ստացավ 1742 թ. նոյեմբերի 26-ին, որից հետո նա վերադարձավ Լեռնային Լիբանան և հաստատվեց Քրեյմում⁴⁰:

Արծիվյանի այնտեղ հաստատվելուց հետո Քրեյմի վանքը դարձավ պատրիարքարան, որտեղից ղեկավարվում էին Օսմանյան Կայսրության մի շարք շրջանների հայ կաթոլիկները: 1722 թ.-ից սկսած, երբ հայտնի դարձավ, որ Արծիվյանը գտնվում էր Լեռնային Լիբանանում, մեծ թվով հայ կաթոլիկներ Հալեպից սկսեցին

³⁶ Jeranian P., Catholic Armenian-Marionite Relations ..., p. 61.

³⁷ Archives of the Monastery of Bzummar, Box № 122, Year (1679-1749), see Jeranian P., Catholic Armenian-Marionite Relations ..., p. 62.

³⁸ Մաղաթիա Արքեպիսկոպոս Օրմանեան, Ազգապատում. Հայ ուղղափառ եկեղեցույ անցքերը..., հ. Բ, էջ 3404:

³⁹ Raphael P., Le Role des Maronites dans le Retour..., p. 40.

⁴⁰ Մաղաթիա Արքեպիսկոպոս Օրմանեան, Ազգապատում. Հայ ուղղափառ եկեղեցույ անցքերը..., հ. Բ, էջ 3409-3411:

հաստատվել Լիբանանում: Շատ հայ ուխտավորներ, որ մեկնում էին Երուսաղեմ, վերադառնալիս այցելում էին վանք և հաստատվում այնտեղ⁴¹:

Արծիվյանը Քրեյմի վանքը դեկավարում էր մարոնի Անտոնյան միաբանության կանոնադրությամբ: 1739 թ. նա այն ներկայացրեց վանականների քննարկմանը, որոնք որոշ փոփոխություններից հետո հաստատեցին վերջինս՝ որպես հայ Անտոնյան միաբանության կանոնադրություն⁴²: 1738 թ. հուլիսի 15-ին 75 տարեկան հասակում մահացավ Քրեյմի վանքի հիմնադիր և աբբահայր Աբրահամ Մուրադյանը: Վանքում առաջնային դիրքեր սկսեցին զբաղեցնել Արծիվյանի երկու քեռորդիները՝ հայր Պետրոս և հայր Գրիգոր Ներսիսյանները: Հայր Պետրոսն Աբրահամի մահվանից հետո եռամյա ժամկետով նշանակվեց նրա պաշտոնում⁴³:

Ժամանակի ընթացքում Քրեյմի վանքը շարունակում էր ընդլայնվել՝ ներառելով այլ տարածքներ: Հալեպից և Օսմանյան Կայսրության այլ շրջաններից զգալի թվով երիտասարդներ շարունակում էին հաստատվել Քրեյմում:

Հետաքրքրական են Անտոնյան և Մխիթարյան հայ կաթոլիկ միաբանությունների հարաբերությունները: Բզմմառի վանքում առկա են փասաթղթեր, որոնք վկայում են երկու միաբանությունները միավորելու մտադրությունների մասին: Այս գաղափարը կյանքի կոչելուն էր ուղղված մարոնի Անտոնյանների կանոնագրիքը Մխիթարյանների կանոնագրքով փոխարինելու մտադրությունը, որի մասին խոսվում էր Արծիվյանի՝ Մխիթարյան միաբանության հիմնադիր Մխիթարին ուղղված 1741 թ. հուլիսի 18-ի նամակում⁴⁴: Սակայն միավորման գործընթացն այդպես էլ կյանքի չկոչվեց՝ միաբանությունների միջև այդ հարցում առկա հակասությունների հետևանքով: 1742 թ. փետրվարի 9-ին Մխիթարն Արծիվյանին ուղղված իր նամակում մերժեց Անտոնյանների հետ միավորման առաջարկը⁴⁵:

1740 թ. հետո հայ վանականների թվաքանակի ավելացումը Քրեյմի վանքում էլ ավելի հասունացրեց նոր վանք հիմնելու գաղափարը:

⁴¹ Jeranian P., Catholic Armenian-Maronite Relations ..., p. 64.

⁴² Նույն տեղում, էջ 65:

⁴³ Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս Օրմանեան, Ազգապատում. Հայ ուղղափառ եկեղեցւոյ անցքերը..., հ. Բ, էջ 3402-3403:

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 3407-3408:

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 3408-3409:

Արծիվյանը վանականների հորդորով որոշեց կառուցել առանձին վանք: Այս նպատակով նա 1749 թ. հրապարակեց նամակ՝ որում ֆինանսական աջակցություն էր խնդրում իր համայնքի համար⁴⁶: Այդուհանդերձ նա չկարողացավ տեսնել իր նախագծի իրականացումը, քանի որ 1749 թ. հոկտեմբերի 1-ին մահացավ:

Մինչև նոր պատրիարքի ընտրությունը եպիսկոպոսները փորձեցին իրականացնել հանգուցյալ պատրիարքի մտադրությունը: Նրանք հանդիպեցին մարոնի պատրիարք Սիման Աուադիի հետ և նրա թույլատվությունը ստանալուց հետո, սկսեցին աշխատել ծրագրի իրականացման ուղղությամբ:

1749 թ. հոկտեմբերի կեսին հանդիպում տեղի ունեցավ շեյխեր Մուշրիֆ և Քաբալան Ալ-Խազիների հետ: Վերջիններս այդ նպատակով տրամադրեցին Բզմմառի ագարակը⁴⁷: Հռոմի եկեղեցուն պատկանող Սուրբ Տիրամոր վանքը կառուցելու նպատակով⁴⁸:

Հետաքրքրական է, որ հողերի նվիրաբերման փաստթղթերում իշխանության կրող էին համարվում մարոնի պատրիարքը՝ որպես համայնքի գերագույն ղեկավար և Խազին ավատատերերը, որոնք աջակցություն էին ցույց տալիս կաթոլիկ հայերին հայ առաքելական պատրիարքի և օսմանյան կառավարության հետապնդումներից խուսափելու գործում⁴⁹: Այս փաստն ապացուցում է, որ Լեռնային Լիբանանում 18-րդ դարում մարոնիներն ունեին բավարար իշխանություն, ինչը հնարավորություն էր տալիս նրանց, իրենց շահերից ելնելով, ազատորեն աջակցել հայ կաթոլիկներին:

Հոկտեմբերի 14-ին 5 Անտոնյան միաբանները գումարեցին նիստ և կաթողիկոս իռչակեցին Հակոբ Հովսեփյան /Մուրադյան/ Հալեպցի եպիսկոպոսին: Եկեղեցական աշխատություններում վերջինս հիշատակվում է որպես Հակոբ Պետրոս Բ: Դեկտեմբերի 22-ին կաթողիկոս օծման արարողությունը տեղի ունեցավ, իսկ 1750 թ.

⁴⁶ Mésérian J., Histoire et Institutions de l'Eglise Arménienne..., p. 325.

⁴⁷ Բզմմառը գտնվում է Միջին Քիսրվանում՝ ծովի մակարդակից 950 մ բարձրության վրա: Բզմմառից արևմուտք գտնվում են Հարիսսա, Դարուն և Ղոստա գյուղերը, արևելքում՝ Ույֆուն և Աշքուք գյուղերը, որոնց բնակիչները մարոնիներ են:

⁴⁸ Վարժապետյան Ս., Հայերը Լիբանանի մեջ. հանրագիտարան լիբանանահայ գաղութի, հ. Ա, Պեյրուք, 1982, էջ 270:

⁴⁹ Archives of the Monastery of Bzummar, Box № 26, Year 1753, see Jeranian P., Catholic Armenian-Maronite Relations ..., p. 66.

սեպտեմբերի 23-ին կարդինալական ժողովում հաստատվեց նորընտիրի պաշտոնը⁵⁰:

Պատրիարք Հակոբը ստանձնեց Բզմմառի վանքի կառուցումը: Վանքի շուրջ գնեց նոր հողեր, որտեղ նրա ղեկավարությամբ տնկվեցին խաղողի այգիներ և թթենիներ: Վանքի վրա արձանագրված է 1749 թ.⁵¹: որպես շինարարության սկիզբ, իսկ այն ավարտուն տեսք ստացավ 1771 թ.⁵¹: 1750 թ. Հակոբը թողեց Զրեյմը և հաստատվեց Զմմառում՝ իր հետ տանելով մի քանի Անտոնյան միաբաններ:

1750 թ. Բեյթ Խաշբո կոչված բարձունքի վրա Լիբանանում հայ Անտոնյաններին հնարավորություն տրվեց կառուցել ևս մեկ վանք: Փաստաթուղթը 1750 թ. ապրիլի 12-ին ստորագրեց շայխ Սինտո Ալ-Խազին և հաստատեց պատրիարք Տաբիյա Ալ-Խազին⁵²:

1753 թ. հունիսի 10-ին վախճանվեց Հակոբ Պետրոս Բ. կաթողիկոսը, որի վաստակը ևս շատ մեծ էր հայ կաթոլիկ միաբանության հիմնադրման գործում: Հակոբին հաջողվեց նաև զգուշավորություն դրսևորել և հակասություններ չունենալ հայ առաքելական եկեղեցու հետ: Հովսեփյանը թաղվեց Զրեյմում⁵³:

1753 թ. հունիսի 23-ին կաթողիկոս ընտրվեց Միքայել Պետրոս Գ-ը, որի ընտրությունը պապը վավերացրեց 1754 թ. մայիսի 6-ին⁵⁴: Վերջինս ևս, Արծիվյանի օրինակով, փորձեց իր ազդեցությունը տարածել Օսմանյան կայսրության ողջ հայ կաթոլիկների նկատմամբ, սակայն այս գաղափարը հավանություն չգտավ Հռոմում: 1759 թ. ապրիլի 30-ի պապական վճռով կաթողիկոսության իրավասությունները սահմանափակվեցին միայն Կիլիկիայով, Ասորիքով և Միջագետքով⁵⁵:

Նրա ղեկավարությամբ Բզմմառի շինարարությունը շարունակվեց: Գնվեցին նոր հողատարածքներ: Գասպարյանը մահացավ 1780 թ. նոյեմբերի 16-ին և թաղվեց Բզմմառում⁵⁶: Հաջորդ պատրիարքը՝

⁵⁰ Terzian M., Le Patriarcat de Cilicie et les Arméniens Catholiques, p. 93.

⁵¹ Jeranian P., Catholic Armenian-Maronite Relations ..., p. 67.

⁵² Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս Օրմանեան, Ազգապատում. Հայ ուղղափառ եկեղեցույ անցքերը..., հ. Բ, էջ 3483:

⁵³ Jeranian P., Catholic Armenian-Maronite Relations ..., p. 67.

⁵⁴ Նույն տեղում:

⁵⁵ Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս Օրմանեան, Ազգապատում. Հայ ուղղափառ եկեղեցույ անցքերը..., հ. Բ, էջ 3484-3485:

⁵⁶ Ալեքսանդրեան Ա., Համառոտ պատմութիւն երկոտասան կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ, Վենետիկ, 1906, էջ 22:

Բասիլիոս Ավքադյանն, ընտրվեց 1780 թ. դեկտեմբերի 1-ին: Նորընտիր պատրիարքը հյուրընկալում էր այն կաթոլիկներին, որոնք խուսափում էին Կ. Պոլսի առաքելական պատրիարք Ջաքարիայի /1780-1781 թթ./ հետապնդումներից: Բասիլիոսը մահացավ 1788 թ. փետրվարի 15-ին⁵⁷:

1788 թ. մայիսի 11-ին Ադանայի արքեպիսկոպոս Գրեգորի Կուլաբյանն ընտրվեց պատրիարք: Պապի հաստատումը ստացվեց նույն թվականի դեկտեմբերի 15-ին⁵⁸:

Կուլաբյանի ամենանշանակալի գործը 1810 թ. Բզմմառի ժառանգավորաց վարժարանի հիմնադրումն էր, որը մինչ օրս շարունակում է հոգևորականներ պատրաստել⁵⁹: Այս կրթական հաստատությունում դասավանդվում էր հայերեն: Կրթական համալիրի ֆինանսավորման միակ աղբյուրը Մադրասի հայ առևտրականների նվիրատվություններն էին, ինչը սահմանված էր պատրիարքի և նրանց միջև 1791 թ. սեպտեմբերի 29-ին կնքված համաձայնագրով⁶⁰:

Այսօր էլ ժառանգավորաց վարժարանում ուսանում են զգալի թվով երիտասարդներ, որոնք ստանում են որակյալ կրթություն: Զմմառի շրջանավարտներից շատերը՝ նաև որպես ուսուցիչներ, զգալի դեր են խաղում Սիրիայի և Լիբանանի հայ համայնքներում երիտասարդ սերնդի հայեցի դաստիարակության գործում:

Կուլաբյանը մահացավ 1812 թ. հունիսի 17-ին: Նույն թվականին պատրիարք ընտրվեց եպիսկոպոս Գրեգորի Ջերանյանը⁶¹: Նրա օրոք, մարոնի պառիկարքի հրամանով, վանքին նոր հողատարածքներ նվիրաբերվեցին Քիսրվանի գյուղերում՝ Ջիբդինում և Բզմմառում:

1828 թ. հունիսի 14-ին Կ. Պոլսում և Հալեպում հայ կաթոլիկների նկատմամբ հետապնդումներից խուսափելու նպատակով՝ Գրեգորի Սարայանը՝ 16 այլ հոգևորականների հետ, Անատոլիայից հաստատվեց Բզմմառի վանքում⁶²: Նույն թվականի նոյեմբերի 15-ին հոգևորականների ևս մեկ խումբ Տարոնից հաստատվեց Բզմմառում:

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 32:

⁵⁸ Մադաքիա Արքեպիսկոպոս Օրմանեան, Ազգապատում. Հայ ուղղափառ եկեղեցւոյ անցքերը..., հ. Բ, էջ 3680:

⁵⁹ Վարժապետյան Ս., Հայերը Լիբանանի մեջ. հանրագիտարան լիբանանահայ գաղութի, հ. Ս, էջ 271; Raphael P., Le Role des Maronites dans le Retour..., p. 51.

⁶⁰ Terzian M., The Armenian Monastery of Bzummar, Beirut, pp. 49-50.

⁶¹ Jeranian P., Catholic Armenian-Maronite Relations ..., p. 68.

⁶² Նույն տեղում, էջ 69:

Այս հոգևորականները պատրիարքի հովանավորությամբ վանքում մնացին մինչև 1830 թ.⁶³, երբ Սուլթան Մահմուդը հրապարակեց հրովարտակ, որով ճանաչեց հայ կաթոլիկներին առաքելական պատրիարքությունից անկախ համայնք՝ միլլեթ: Արդյունքում հետապնդումները դադարեցին: Վերոնշյալ հրամանգի ինքնավարություն տվեց հայ կաթոլիկներին ազատորեն դավանել իրենց հավատքը: Այն մեծապես դուրացրեց Բզմառի վանքի քարոզչական գործունեությունը:

Պատրիարք Ջերանյանը մահացավ 1840 թ. սեպտեմբերի 22-ին և թաղվեց Բզմառում⁶⁴:

Լիբանանում եմիր Բաշիր II ղեկավարման շրջանը /1788-1840 թթ./ հատուկ նշանակություն ունեցավ Քիսրվանի հայ համայնքի համար: Նրա հատուկ վերաբերմունքը Բզմառի հայ համայնքի նկատմամբ պայմանավորված էր նաև Ջմառի եպիսկոպոս Հակոբ Հոլասսյանի հետ Բաշիրի մտերիմ հարաբերություններով: Վերջինս Բաշիրի երկրորդ կնոջ՝ Հասն Ջահանի հոգևոր հայրն էր⁶⁵: Բաշիրի խնդրանքով նա էլ կատարեց նրանց ամուսնության արարողությունը:

1838 թ. եմիր Բաշիրը հազար պիաստր գումար նվիրաբերեց հայ կաթոլիկ համայնքին⁶⁶: 1832 թ. վերջինիս հրամանով Բզմառի վանքի Քիսրվանի տարբեր շրջանների կալվածքներն ազատվեցին միրի հարկատեսակից⁶⁷:

Եմիր Բաշիրը հայ համայնքին ցույց էր տալիս քաղաքական, բարոյական և տնտեսական աջակցությունը նպաստեց համայնքի դիրքերի ամրապնդմանը Լեռնային Լիբանանում: Այդ հարկից ազատումը հնարավորություն տվեց զգալի ֆինանսական միջոցներ կենտրոնացնել համայնքի ծեռքում:

Լեռնային Լիբանանում հայ կաթոլիկների հաստատումը համընկավ այն ժամանակաշրջանի հետ, երբ մետաքսի առևտուրը տնտեսական ակտիվության հիմնական ոլորտն էր այս շրջանում: 19-րդ դարի կեսին մետաքսը շարունակում էր մնալ Լիբանանի հիմնական արտադրանքներից մեկը: Եմիր Բաշիր 2-րդի հայ համայնքի

⁶³ Ալեքսանդրեան Ա., Համառոտ պատմութիին երկուտասան..., էջ 40:

⁶⁴ Terzian M., The Armenian Monastery of Bzummar, p. 174.

⁶⁵ Jeranian P., Catholic Armenian-Maronite Relations ..., p. 73.

⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 74:

⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 75:

կալվածքները միրի հարկից ազատելու որոշումը խթանեց նաև համայնքում մետաքսի մշակմանն ու առևտրի զարգացմանը:

Դեռևս 1749 թ. օգոստոսի 4-ին Քրեյմում տեղի ունեցած նիստի ընթացքում որոշում էր կայացվեց թեմիների այգիների ավելացման մասին: Դրանք երբեք չպետք է վաճառվեին⁶⁸: Բզմմառի վանքի փաստաթղթերի համաձայն 1749-1841 թթ., տարբեր պատրիարքների օրոք, վանքը գնել էր 9,689 պիաստր արծեքի թեմիների և խաղողի այգիներ⁶⁹: Այսօր Զմմառի այգիների տարածքը 120.000 քառ. մետր է⁷⁰:

Համայնքում նաև գործում էր մետաքսե գործվածքների փոքր արտադրություն և զգեստների պատրաստում:

Բզմմառի հայ կաթոլիկ համայնքը կարճ ժամանակում կարողացավ ձեռք բերել բավարար տնտեսական ներուժ: Հայերի տնտեսական ակտիվությունն իր հերթին նպաստում էր Լեռնային Լիբանանի զարգացմանը:

Վանքն ունի նաև հայերեն ձեռագրերի արժեքավոր հավաքածու: Զմմառի ձեռագրերի համառոտ ցանկը տպագրվել է Սիսակ Յակոբ Վարժապետյանի «Հայերը Լիբանանի մեջ. հանրագիտարան Լիբանանահայ գաղութի» գրքում⁷¹:

Վանքի հարստությունն է համարվում հրաշագործ Տիրամոր յուղաներկ կտավը, որ վերագրվում է Ռաֆայելի վրձինին: Այն 1742 թ. Հռոմից իր հետ բերեց Աբրահամ Պետրոս Ա. կաթողիկոսը⁷²:

1915 թ. ցեղասպանությունից հետո, հազարավոր հայերի հաստատումը Լիբանանում, որտեղ նրանք լավ ընդունելության արժանացան, մեծապես կապված էր նաև Բզմմառի վանքի գոյության հետ, որի ավելի քան երկդարյա գործունեությունը Լեռնային Լիբանանում լավագույն երաշխիքն էր հաստատվող հայերի համար:

⁶⁸ Athanassian Kh., Abraham-Pierre Ier Ardzivian..., p. 340.

⁶⁹ Jeranian P., Catholic Armenian-Maronite Relations ..., p. 79.

⁷⁰ Վարժապետյան Ս., Հայերը Լիբանանի մեջ. հանրագիտարան Լիբանանահայ գաղութի, հ. Ա, էջ 271:

⁷¹ Նույն տեղում, էջ 465-470:

⁷² Նույն տեղում, էջ 270:

**THE FOUNDATION OF ARMENIAN CATHOLIC CONVENT
OF BZUMMAR**

Maronite monasticism, which was reorganized in Mount Lebanon in the XVII century, provided the environment for young Armenians who were coming from Aleppo to find the opportunity to receive religious education and offer their administration, artistic and intellectual talents for development of the Maronite Antonine monasteries in their organizational phase.

Another consequence of this early interaction between the Maronites and Armenian Catholics was the encouragement and support offered by the Maronite religious authorities and the Khazin feudal lords. Armenian individuals, including the trainees of the Maronite convent of Qozhayya in Besharreh, were helped. Permission was granted for the Armenian Catholics to found their community, convent of Kraym in Ghosta in 1720 and the convent of Bzummar in 1749, thus creating a foothold for the Catholic Armenians in Lebanon, which would attract in course of time, other Armenians, who escaping anti-Catholic persecution perpetrated by the Armenian Orthodox patriarch and the Ottoman government in Aleppo, would seek refuge within these monasteries under the protection of the Maronites.

Within a short period, the monastery of Bzummar, with its silk production and supply of wheat flour and money lending, became a center of commerce in the local market, which in its turn promoted the status of the community members not only as polite and intelligent, but also as an economically useful element to the prosperity of Mount Lebanon.